І. Г. МАТВІЯС

ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ ВАРІАНТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглядаються говіркові фонетичні риси в західноукраїнському варіанті літературної мови, якими він відрізняється від звукової системи загальнолітературної мови.

Ключові слова: фонетична риса, голосний, приголосний, звукосполучення, рефлексація.

У XIX — на початку XX ст. функціонували східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови. Нова українська літературна мова почала виявлятися в одному варіанті — східному, з виходом у світ 1837 р. альманаха «Русалка Дністровая» можна говорити про наявність східного й західного варіантів. До того, як і пізніше, поряд із західноукраїнським варіантом літературної мови на народній основі в Західній Україні продовжувала вживатися староукраїнська слов'яноруська літературна мова, яка в XIX ст. перетворилася у штучне «язичіє», що гальмувало процес поширення нової літературної мови. Коли у Східній Україні нова літературна мова досягла вже високого рівня у своєму розвитку, в Західній Україні вона тільки набирала сил. Східноукраїнський варіант уживався на території України, яка перебувала у складі Росії, західноукраїнським варіантом користувалися представники українських етнічних земель, що входили до Австро-Угорської імперії, потім Польщі, Чехословаччини й Румунії. З приєднанням земель Західної України до Східної 1939 р. західноукраїнський варіант літературної мови був декретно усунений, проте в західній діаспорі він протримався значно довше. Між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами постійно відбувалися взаємодія і взаємовплив. Східноукраїнський варіант базувався на середньонаддніпрянських, слобожанських, степових, поліських, волинських і подільських говірках, західноукраїнський варіант оснований на галицько-буковинських і карпатських говорах. Отже, на всіх структурних рівнях західноукраїнського варіанта літературної мови різною мірою відображені елементи наддністрянського, надсянського, гуцульського, покутсько-буковинського, бойківського, закарпатського й лемківського говорів південно-західного наріччя.

Фонетична система західноукраїнського варіанта літературної мови відрізнялася від звукової системи східноукраїнського варіанта й загальноукраїнської літературної мови лише окремими елементами. Відмінність між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови певною мірою виявляється у графіці і правописі. У першій половині і в середині XIX ст. у Західній Україні деякі праці й художні твори друкувалися латинською графікою, пізніше

© І. Г. МАТВІЯС, 2011

(1897 р.) у Львові латинським алфавітом видавалася газета «Robitnyk». Ці поодинокі видання на долю письма в Західній Україні не вплинули.

У західноукраїнському варіанті літературної мови певний час існували етимологічна й фонетична орфографічні системи, з початком XX ст. уживався тільки фонетичний правопис — у західноукраїнському варіанті застосовувалася переважно желехівка, тоді як у східноукраїнському — кулішівка. Так, за желехівкою літера **ї** вживалася для передачі звукосполучення [йі] (*її, твої, зьїсти*), відповідників давніх **е** та □(*всїм, лїс*) та [і] в запозиченнях (*клїмат, полїтика*); знак м'якшення ставився після приголосних [з], [с], [ц] перед пом'якшеними губними (*зьвір, сьвітло, сьвідомий, сьмішно, цьвіт*), після [н] перед суфіксами **-ство**, **-ский** (*міщаньство, злочиньство, паньство, україньский, членьский*), без знака м'якшення передавалися суфікси **-зкий**, **-ский**, **-цкий**; апостроф уживався для передачі роз'єднаної вимови звуків (*з'уміти, з'ображати, над'ужити, з'ужиткувати*) та після префіксів (*з'їсти, від'їхати*) тощо. Проте правопис відбивав не всі особливості тодішньої орфоепії.

Своєрідні особливості західноукраїнського варіанта літературної мови виявляються як у вокалізмі, так і в консонантизмі.

На місці голосного [а] після м'яких приголосних у загальнолітературній мові, незалежно від того, якого він походження — з давніх **а**, ѧ чи **е**, в західноукраїнському варіанті літературної мови часто виступали голосні переднього ряду [е], [и], [і], що відбивали відповідну рису різних південно-західних говорів, найвиразніше представлену в мові творів В. Стефаника (*дєк, зєть, чєс, шєпка, жєба, прєдиво, горєчий, тєжкий, п'єть, вісімдесєт, жєлувати*; *дьидя, чьис, жьиль, кольида, всьикий, дротьиний, взьити, тьигнути*; *чісник, місіць, світий, щісливий, тисіча, десіть, дванайціть, виглідати, вішіти, шінувати, длі, задлі, післі*). Рису гуцульського й буковинського говорів, виражену в мові творів Ю. Федьковича і Марка Черемшини, відбивали випадки вживання голосного [е] замість [а] після [й] (*єма, єйце, єгнє, єкий, єк, дієти*). Загалом картина зміни голосного [а] після м'яких приголосних на голосні переднього ряду в західноукраїнському варіанті літературної мови постає непослідовною. Ця непослідовність зумовлена складними фонетичними процесами у відповідних говорах, у яких перехід [а] в голосні переднього ряду не мав абсолютного закону [1].

Згідно з зазначеною фонетичною рисою, у західноукраїнських літературних текстах звичайними були форми іменників середнього роду із закінченням **-е** (*зілє, весілє, камінє, убранє, пірє, волосє, житє, щенє*), їх використовував, зокрема, І. Франко, але вони збігаються із залишком давньої словозмінної форми на **-ьје**, що вживалася і в східноукраїнському варіанті літературної мови.

Давній ненаголошений голосний **о**, що в загальнолітературній мові перейшов у [а], у західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів зберігався (*богач, богатий, горячий, горазд, колач, кочан, зломаний, зломати, змогатися, хозяїн, холява*).

Голосний [а] замість [о] виступав у запозиченій з польської мови формі *жадний*, замість [о] на місці давнього **е** — у слові *зазуля*. На місці нормативного випадного [е] у слові *заєць*, що з'явився за аналогією до слів типу *боєць, кінець*, у західноукраїнських літературних текстах уживався фонетичний відповідник давнього ѧ — голосний [а] (*заяць*).

[1] *Залеський А. М.* Вокалізм південно-західних говорів української мови.— К., 1973.— С. 94–95.

Відповідно до переходу давнього **е** після шиплячих приголосних в [о] у західноукраїнській літературній мові під впливом галицько-буковинської і карпатської груп говорів такого переходу немає (*черниця*, *чернуха*, *вечери*, *вчера*, *чему*, *шестий*). Поширеним було вживання голосного [е] на місці нормативного [о] і в позиції після інших приголосних (*деготь*, *огень*, *посел*, *леду*, *лету*, *лен*, *полевий*, *до него*, *єдинак*, *єго*, *усего*, *цего*, *семий*, *сегорічний*, *сегодня*). Голосний [е] вживався також замість [і] різного походження (*заверуха*, *сем'я*, *гнет*, *кремень*, *гонення*, *слезний*, *слезно*) та замість [и] (*оден*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови свою специфіку мав закон переходу давніх голосних **о**, **е** в [і] у новозакритих складах. Зокрема, такий перехід тут відбувався в тих випадках, коли в загальнолітературній мові його немає (*Біг*, *злім*, *воріг*, *простір*, *престіл*, *гонір*, *колір*, *нарід*, *вірли*, *прізьба*, *набіжний*, *охітний*, *самітний*, *готів*, *післати*, *спічну*, *піб'є*, *пімремо*, *післати*, *пімститись*; *ангіл*, *беріг*, *перстінь*, *приятіль*, *учитіль*, *жмінька*, *супірниця*, *прагніння*, *побереіже*, *сонічко*, *щебітливий*, *прикмітний*, *недалічко*). Прийменник і дієслівний префікс, що в загальнолітературній мові виступають у двох варіантах — з [о] та [і], у західноукраїнському варіанті літературної мови вживалися тільки з [і] (*від*; *дібрати*, *дігнати*, *діждатися*, *дізнатися*, *дірватися*, *дістати*, *пібратися*, *пімститися*, *пірвати*, *післати*). Проте в багатьох випадках голосний [о] зберігався (*зорниця*, *войсько*, *вольний*, *жалосливо*, *возьме*, *гордостю*, *легкодушностю*). Так, він зберігався в іменниковому суфіксі **-овля** (*будовля*, *годовля*, *зимовля*, *торговля*), у прикметниковому і прислівниковому суфіксі **-оньк-** (*сухонький*, *легонький*, *тихонько*, *легонько*). Голосний [о] вживався на місці [е] у слові *всьо*. У ряді випадків голосним [о] заступався голосний [у] (*бодяк*, *одовиця*, *польовання*, *ковати*, *отерти*). На місці ятевого рефлекса [і] вживався голосний [о] поряд з [у] у слові *цьолувати*, *цюлувати*. Голосним [у] заміщувався голосний [о] у словах *пруба*, *вуш* 'воша', голосний [и] у словах *глубокий*, *глубше*, голосний [і] у слові *ящурка*. Голосний [і] замість [у] виступав у прислівнику *заміжем*.

У західноукраїнських літературних текстах, зокрема в мові творів Ю. Федьковича під впливом буковинського говору, відображено перехід ненаголошеного [и] в [е] (*виберати*, *втерати*, *заперати*, *обзерати*, *умерати*, *абе-с був*, *міг бес*). Замість голосного [и] інколи вживався [і] (*осіка*, *трівога*, *глібокий*, *крівавий*). Голосний [и] часто виступав на місці [і] (*гиля*, *иньший*, *гинакший*, *иноді*, *привитатися*), замість [о] в займенникових формах *тибі*, *сибі*, у сполучнику *тиму*. Письменники із Закарпаття у своїх творах засвідчили наявність у місцевій мові звука заднього ряду, який відрізнявся від передньорядного [и], позначаючи його літерою **ы** (*бык*, *рыба*, *мыш*, *бабы*, *волы*, *мы*, *вы*, *тогды*, *абы*). Це відображено також у мові газети «Лемко».

Як у покутсько-буковинському говорі, у західноукраїнському варіанті літературної мови дієслівний префікс **ви-** часто виступав у варіанті з голосним [і] (*вібути*, *вігнати*, *війти*, *вімити*, *вінести*, *вірвати*, *вітратити*, *віходити*, *вішкірити*). Рису галицько-буковинської групи говорів відображає вживання голосного [і] замість [и] у слові *вім'я* (*вімня*). Слова *діра*, *дірка* під впливом говорів, а також польської мови вживалися у формі з голосним [у] та африкатом [дз] (*дзюра*, *дзюрка*).

У текстах західноукраїнської літератури відповідниками давніх груп tlъt, trъt під впливом говорів, переважно карпатських, часто виступали групи з голосним [и] (*слиза*, *блиха*, *лижка*, *брива*, *дрива*). Давні сполучення глухих **ъ**, **ь** із плавними приголосними нерідко рефлексувалися у звукосполуки [ел], [ер], [ил], [ир] (*керниця*, *кервавиця*, *кервавий*, *кирниця*, *кирвавий*, *гилтати*). На місці давнього **ъ**

звук [и] часом уживався також в іменнику *крив*, *кирва* ‘кров’. Слово *блиск*, у якому голосний [и] виник за аналогією до *блищати*, уживалося з відповідником давнього **ь** — [е] (*блеск*). Рефлекс давнього **ъ** — [о] виступав у слові *дрожати*. Відповідно до нормативного [о] у формах іменника *сльоза — сльоз* уживався також природний рефлекс давнього **ь** — [е] (*слеза — слез*). Голосний [и] на місці [о] виступав у слові *мозиль*. На противагу законному зберіганню голосного [е] у слові *мед*, оскільки в кінці цього слова стояв **ъ** (*медъ*), а в такому разі зміна попереднього **е** не відбувалася, у західноукраїнському варіанті літературної мови нормативною була форма *мід*. Голосний [і] замість [а] вживався після давнього твердого [р] у слові *завтрішній*, замість [у] — у слові *мабіть*, замість [е] — у словах *потріба*, *застрілити*.

Консонантизм у західноукраїнському варіанті літературної мови також пов’язаний із системою приголосних у південно-західних говорах, він загалом мало відрізняється від консонантизму в загальнолітературній мові, оскільки в своєму розвитку порівняно з вокалізмом зазнав менших змін.

Звукосполучення губного приголосного [м] з приголосним [й] у західноукраїнських літературних текстах частіше, ніж у східноукраїнських і загальнолітературних, унаслідок прогресивної асиміляції щодо носовості виступала у вигляді звукосполуки [мн] (*памнять*, *сімня*, *мнясо*, *мнята*, *мняти*). Без епентетичного [л] на місці давніх м’яких губних приголосних засвідчені дієслівні форми (*лов’ю*, *лов’ять*, *люб’ю*, *люб’ять*, *роб’ю*, *роб’ять*, *тям’ю*, *тям’ять*, *потраф’ю*, *потраф’ять*, *утоп’юся*, *утоп’яться*). З епентетичним [л] уживалися слова *здоровля*, *здоровлє*, *верхівля*, *верхівлє*, *словляни*, *кровлею*. У суфіксах **-еньк-**, **-оньк-** м’який [н] часто переходив у [й] (*малейкий*, *дрібнейкий*, *тонейкий*, *легейко*, *дрібнейко*, *тонейко*, *головойка*, *журбойка*, *ластівойка*). Твердим виступав кореневий приголосний [н] у словах *рівнати*, *порівнувати*, *порівнуючий*, *рівнання* (*рівнаня*, *рівнаннє*, *рівнанє*). Без звука [й] уживалися дієслова *наняти*, *приняти*. Засвідчувалися форми слів з несистемним переходом приголосного [в] у [м] (*рімний*, *рімно*, *дамний*, *дамно*) і [м] у [в] (*вандрівний*, *вандрувати*). Такого ж несистемного характеру є заміна приголосним [г] губного [в] у словах *згук*, *згучний*, приголосним [г] приголосного [ж] у слові *калюга*.

Відповідно до звукосполучення [хв] в українській літературній мові в західноукраїнському варіанті вживався приголосний [ф] (*фіст*, *форост*, *фалити*, *фатати*), що відбивало особливість наддністрянського, надсянського, гуцульського й покутсько-буковинського говорів. Під впливом цих говорів як нормативні виступали форми слів із приголосними [х] та [ф] на місці звукосполучення [хв] (*хороба*, *хорий*, *пафа*). Замість звука [п] уживався приголосний [ф] (*фляшка*, *трафити*), на місці звукосполучення [пл] у слові *картопля* виступали сполучення [фл], [хл] (*картофля*, *картохля*), а звук [ф] замість звукосполучення [кв] уживався у слові *фасоля*.

У тогочасних західноукраїнських текстах передано перехід приголосного [л] в [ў] (графічно **в**) у кінці складів (*орев*, *стів*, *говка*, *горівка*, *стрівка*, *фіявка*). Це явище відбиває відповідну рису наддністрянського, покутсько-буковинського, гуцульського, бойківського й частково лемківського говорів.

Відповідно до асимілятивного подовження (подвоєння) приголосних у загальнолітературній мові в західноукраїнському варіанті під впливом говорів дуже часто відбувалося стягнення цих приголосних і на письмі подвоєння немає (*збіжя*, *весіля*, *каміня*, *сніданя*, *житя*; *збіжє*, *зілє*, *знанє*, *камінє*, *житє*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови часто вживалися м'які приголосні [ч] та [р] у кінці слів (*могоричь*, *плачь*, *хочь*; *богатирь*, *грабарь*, *звонарь*, *паламарь*, *поштарь*, *тягарь*), але ця діалектна риса відображена також під впливом говорів у колишньому східноукраїнському варіанті літературної мови. Як було показано, у західноукраїнській літературній мові шиплячі приголосні виступали м'якими перед голосними переднього ряду, що вживалися на місці [а]. Разом з тим приголосний [р] перед [а] виступав твердим (*бурак*, *мрака*, *ратувати*). В усній західноукраїнській літературній мові під впливом говорів слова типу *порядок*, *буря*, *зоря* часто вимовлялися з твердим [р] і вставним [й] (*порйадок*, *бурйа*, *зорйа*).

Тексти західноукраїнської літератури дуже часто засвідчували говіркові форми дієслів з твердим кінцевим [т] (*возит*, *носит*, *ходит*, *возят*, *носят*, *ходят*, *печут*, *ревут*, *пильнуют*). Прикметниковий суфікс **-ский** та іменниковий **-иско** вживалися в первісній формі з твердим [с] (*руский*, *молдавский*, *сільский*, *ковальский*, *райский*; *хлописко*, *пасовиско*). Твердий приголосний [с] виступав також у кінці займенників, прислівників і сполучників (*хтос*, *шос*, *цес*, *вес*, *дес*, *якос*, *колис*, *кудас*, *кобис*, *абис*). Слово *військо* часто вживалося у варіантах з твердим [с] (*війско*, *войско*). Траплялася також несистемна заміна глухим приголосним [с] дзвінкого [з] (*присьба*) та шиплячого [ш] (*слюб*). На місці м'якого [ц] у загальнолітературній мові в західноукраїнському варіанті в кінці слів і перед голосними [а], [у] вживався твердий приголосний [ц] (*хлопец*, *жнец*, *вулица*, *терница*, *на вулицу*, *працувати*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів, особливо наддністрянського, м'які приголосні [з], [с], [ц] у вимові виступали як дорсально-палатальні звуки і вимовлялися з відтінком шепелявості [2].

У кількох словах замість приголосного [з] уживався [ж] (*ріжниця*, *ріжний*, *ріжно*, *відріжнити*, *желізо*, *желізний*). Під впливом наддністрянського, гуцульського, покутсько-буковинського й бойківського говорів у літературній мові відображені випадки переходу м'якого приголосного [д] в [ґ] (*ґід*, *ґівка*, *ґіти*), [т] в [к] (*підкьопаний*, *кліти*), а [ґ] в [д] (*ледінь*, *ділетка*). Приголосний [д] переходив у [й] у числівникових формах (*одинайцять*, *п'ятнайцять*, *двайцять*, *трийцять*), часом уживався замість [н] (*кождий*), замість [т] (*данець*, *данцювати*, *задоптаний*), африкат [дз] виступав на місці [з] у слові *дзелений*. Як особливість багатьох південно-західних говорів іменник *війт* виступав без кореневого [й] (*віт*). Деякі слова вживалися з передньоязиковим приголосним [с] на місці шиплячого [ш] (*скіра*, *скварка*, *дусити*). У ряді слів на місці шиплячого приголосного [ж], що є рефлексом давньої звукосполуки dj, виступав африкат [дж] (*саджа*, *меджа*, *пряджа*, *заваджати*). Африкат [ч] замість [дж] уживався у слові *пчола*, замість приголосного [ш] — у слові *вінчувати*. На місці африката [дз] виступав приголосний [з] у словах *звін*, *звіниця*, *звонити*.

Задньоязиковий приголосний [х] в іменнику *хура* в західноукраїнському варіанті літературної мови замінювався приголосним [ф] (*фура*), а також звукосполученням [хв] (*хвіра*). Дієслово *колихати* вживалося тільки з приголосним [с] на місці [х] (*колисати*), в іменнику *скирта* на місці приголосного [к] виступав приголосний [т] (*стирта*), слово *квітка* вживалося із звукосполученням [цв] на місці [кв] (*цвітка*). Приголосний [х] уживався на місці [г] у слові *ланцюх*.

Проривний задньоязиковий приголосний [ґ], що в більшості випадків давно (в XII або XIII ст.) перейшов у протяжний [г], у західноукраїнському варіанті

[2] Сучасна українська літературна мова. Фонетика.— К., 1969.— С. 375.

літературної мови великою мірою під впливом говорів зберігався (*варґа*, *варґатий*, *ґазда*, *ґазета*, *дзиґар*, *орґан*, *ґречний*, *ґречно*, *ґрейцар*, *леґінь*, *ґрунт*, *ґума*, *фіґура*, *арґумент*, *аґроном*, *еміґрант*, *ґрасувати*). Збереження цього приголосного в південно-західних говорах і в західноукраїнському варіанті літературної мови підтримувалося впливом інших мов — польської, угорської, румунської, німецької.

Слово *грабувати* вживалося тільки у формі без початкового [г] (*рабувати*), що слід уважати запозиченням з польської мови [3].

Тексти західноукраїнської літературної мови засвідчують ненормативне вживання форм слів без протези перед голосними [о], [у] (*огонь*, *она*, *оно*, *они*, *острий*, *осьмий*, *оскресний*, *озьми*; *улиця*, *ухо*, *узкий*), проте аналогічні говіркові безпротезні форми були поширені також у тодішньому східноукраїнському варіанті літературної мови. У західноукраїнському варіанті поширеним було вживання протетичного приголосного [в] (*вокунь*, *вострий*, також *воробец*). З протетичним [г] уживалося слово *гураган*.

У текстах західноукраїнської літератури нерідко виступали форми слів із скороченням голосних у початкових складах (*йгра*, *вна*, *вно*, *вни*, *вбох* ‘обох’, *йкийсь*, *вбіймати*, *вбернути*, *вповідати*). Зустрічалися форми слів із збереженням звукосполучення [стн] (*устний*, *жалостливо*).

У західноукраїнському варіанті літературної мови несистемна заміна одних звуків іншими наявна в багатьох запозичених словах. Це стосується як вокалізму, так і консонантизму:

[а] вживався замість [о] (*атаман*), замість [е] (*акзамен*, *царамонія*), замість [і] (*антерес*, *жовняр*); [о] замість [а] (*штроф*), замість [у] (*опир*, *побліка*, *кореспондовати*); [у] замість [о] (*протокул*, *коруна*, *нута*); [е] замість [а] (*коменда*, *герцювати*); [и] замість [е] (*виксель*, *офіцир*);

[дж] замість [ч] (*джума*); [дз] замість [д] (*добродзейка*), замість [з] (*мадзур*); [й] замість [р] (*маймур*); [к] замість [ґ] (*казета*), замість [х] (*колєра*); [н] замість [м] (*напа*); [ш] замість [ж] (*шандар*); м’який приголосний [л] замість твердого (*лямпа*, *кляса*).

Фонетичні риси південно-західних говорів у західноукраїнському варіанті літературної мови, як і південно-східного й північного наріч у східноукраїнському варіанті передані тільки частково. Особливості фонетичної системи в обох варіантах літературної мови зумовлені й відмінною орфографічною і орфоепічною традицією. У сучасній нормативній українській звуковій системі великою мірою відображено взаємодію між колишніми східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Унаслідок цієї взаємодії усталилися фонетичні норми сучасної української літературної мови.

I. H. MATVIYAS

THE PECULIARITIES OF PHONETICAL SYSTEM IN THE WEST UKRAINIAN VARIANT OF LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the dialectal phonetical features in the West Ukrainian variant of literary language, which differ from phonetical system of common literary language.

K e y w o r d s: phonetical feature, vocal, consonant, combination of sounds, reflexion.

[3] *Шевельов Ю.* Спірантизм *g // Мовознавство.— 1994.— № 1.— С. 4–5.